

Teaduspreemia humanitaarteaduste alal tööde tsükli „Tallinna ja Stockholmi keskvõimude poliitilised, sõjalised, õiguslikud ning majanduslikud suhted 16. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandi alguseni“ eest

Enn Küng

Foto: Birgit Püve

TALLINNA PRIVILEEGIDE KINNITAMISEST LIITUMISEL ROOTSI RIIGIGA 1561. AASTAL

Tallinna ja Eestimaa õiguslikku seisundit Rootsi riigis perioodil 1561–1710 nägid juba kaasaegsed kahest teineteisele selgelt vastanduvast perspektiivist – ühelt poolt Stockholmi, teiselt poolt Eestimaa vaatenurgast. Stockholmis käsitati ülemerevaldusi riigi osana, mis küll erines emamaast poliitiliselt, majanduslikult, sotsiaalselt ja isegi kultuuriliselt, kuid liidetud ala sooviti võimalikult tihedalt integreerida riigiga ning järk-järgult liikuda erisuste kaotamise ehk unifikseerimise poole. Tallinnast ja laiemalt Eestimaalt vaadates nähti provintsi iseseisvana ning seos Rootsi krooniga oli tekkinud ainult kuninga isiku kaudu (Dahlgren, 1993: 15–16; Loit, 2002: 12). Kuningliku majesteedi keskseks ülesandeks peeti provintsi sõjalist kaitset, ajaloolise õiguskorraldusega arvestamist ja majandus-huvide esindamist laiemal rahvusvahelisel areenil.

Historiograafilises plaanis on Tallinna ja Põhja-Eesti aadlike liitumist Rootsi riigiga käsitletud paljudes töodes, kuid pidades esmajoones silmas 16. sajandi keskpaiga Läänemere idaosa sõjalise ja poliitilise ajaloo konteksti (Kruus, 1924: 129–135; Donnert, 1963: 44–48; Rasmussen, 1973: 195–196, 204–207; Klot, 1980: 80; Adamson, 2009: 54; Eesti ajalugu, 2013: 42–43, 185–187; Laidre, 2015: 230–243; Tallinna ajalugu. II, 2019: 27–29). Olulisel kohal on olnud ka Rootsi riigi enda sisemine areng suurriigi poole (Annerstedt, 1868; Andersson, 1935; Arnell, 1937; Andersson, 1951). Vähem on pööratud tähelepanu liitumisega seotud sündmuste käigule Tallinnas 1561. aasta esimesel poolel (Küng, 2011: 88–98; Tarkiainen, 2017: 39–77) ja veelgi tagasihoidlikumalt on tegeletud Tallinna ja Eestimaa liitumise riigiõigusliku tahuga (Rosén, 1946: 229 jj; Thomson, 1968: 4–14; Eng, 1993: 53–61; Loit, 2002: 7–26). Järgnevas essees vaadeldakse Tallinna privileegide kinnitamisega 1561. aastal esile kerkinud probleeme kuningas Erik XIV (võimul 1560–1568) ja linna suhetes.

* * *

Joonis 1. Rootsi kuningas Erik XIV (1560–1568). Tundmatu kunstniku maal, 1640. aastad. Tallinna Mustpeade vennaskonna kogu. TLM. Foto: SA Eesti Vabaõhumuuseumi konserveerimis- ja digiteerimiskeskus Kanut.

vaid selleks oli olnud Taani. Peale selle oli linnas ka Poola-Leedu ja kevadest 1560 Saaremaa uue piiskopi, Taani päritolu hertsog Magnuse pooldajaid (Rasmussen, 1973: 107–122, 164–177; Klot, 1980: 57–60).

11. juulil 1561, kui kuningas Erik XIV (joonis 1) Uppsalas toimunud kroonimispidustustel Stockholmi naasis, ootasid Tallinna saadikud – Johan Peppersack, Johan Schmedemann, Jochim Belholt ja Heisso Meier – värsket Rootsi valitsejat Rauaturul. Saadikute hilisema aruande kohaselt peatunud kuningas tallinlaste ees, võtnud kübara peast ja andnud igale mehele kätt (TLA, 230.1.Aa 21a; Briefe, 1873: 411). Kohtumine Stockholmis oli esmakordne. Oma uueks käskijaks oli vana hansalinna raad ning kodanikond valinud Erik XIV juba sama aasta mai alguses ja 6. juunil oli talle antud lõplik truudusvanne. Sellega kinnitati valmisolekut olla Rootsi kuninga alamad (Annertedt, 1868: 37–39; Arnell, 1937: 164–171; Klot, 1980: 80; Küng, 2011: 89–90; Tarkiainen, 2017: 57–61). 1558. aastal puhkenud Vene-Liivimaa sõda oli selleks ajaks möllanud rohkem kui kolm aastat. Põhja-Eestis oli moskvlastele juba kaotatud Virumaa ja tükike Harjumaast. Saksa ordu Liivimaa meister ei suutnud enam maad kaitsta ja Tallinna hirm sattuda Vene tsaari võimu alla oli sedavõrd suur, et sisuliselt otsiti sõja algusest alates uut maahärrat, kelle härruses elada. Edasiste sündmuste mõistmiseks on oluline fakt, et liitumine Rootsi riigiga ei olnud üldsegi mitte tallinlaste esimene valik,

Joonis 2. Stockholmi kuningaloss. Govert Camphuyseni õlimaal „Tre Kronor“ 1661. aastast. Stockholmi linnamuuseum.

Allutades end Rootsile, said tallinlased ja teised eestimaalased selgelt aru, et tegu on pöördelise sündmusega maa ajaloos. Meie teame tagantjärele tarkadena, et Tallinna rae ja kodanikkonna ning Harju-, Viru- ja Järvamaa aadli otsuse tulemusel läks Põhja-Eesti peaaegu 150 aastaks Rootsi riigi koosseisu ja selle üpriski pika perioodi jooksul kujunes keskväimu ning tema ülemerevalduse seisuslike korporatsioonide vahel välja õigussuhe, mis mõjutas paljudes aspektides Eestimaa elukorraldust 19. sajandi lõpuni välja. Kuid suvel 1561 said tallinlased ja linnas moskvalaste eest redus olevad aadlikud tulevikule mõelda abstraktselt, ehkki täis lootust ja ootust, et tulemas on paremad ajad. Neil päevil oli kohalike korporatsioonide keskseks mureks nende senise õigusliku ja majandusliku seisundi säilimine. Oldi veendunud, et selle peab linnale ja provintsile tagama Rootsi kuningas (joonis 2). Selleks pidi monarh kinnitama privileegid ja teised õigusaktid, mis varasemad valitsejad oli aegade jooksul linnale ja aadlile andnud.

Eestimaa vallutamisest 13. sajandil ja Tallinna kujunemisest oli 1561. aastaks möödunud enam-vähem kolm ja pool sajandit. See aeg oli piisav, et Lääne-Euroopa ja Venemaa vahelisel kaubateel sai Tallinnal välja kujuneda oma identiteet Hansa Liidu idapoolseima linnana. Seejuures nautis Tallinn Saksa ordu võimu alal üpriski ulatuslikku autonoomiat, rääkides kaasa poliitilise, aegajalt ka sõjalise jõuna hansapäevadel ning Liivimaa maa- ja linnadepäevadel. Tallinlaste õigusliku asendi ning sellest tulenevad vabadused ja kohustused Hansa Liidus ja Taani riigis ning ordu võimu all tagasid mitmed ajaloolised õigusaktid – Lübecki linnaõigus ja mitmesugused privileegid (Tallinna ajalugu. I, 2019: 141–149). Privileegid olid tallinlaste identiteedi oluline vundamendikivi;

neid pärgament- ja paberalusel dokumente hoiti piltlikult öeldes kui silmaterna ning nende sisu teati peast.

Pidades 1561. aasta kevadsuvel kuningas Erik XIV esindajate Klas Kristerssoni (Horn), Hans Larssoni (Björnram) ja Herman Bruseriga läbirääkimisi, soovisidki tallinlased, et neile privileegidega antud ajaloolised õigused ja vabadused edasi kehtiksid. Linn vajas küll sõjalist ja poliitilist kaitset, kuid privileegide kinnitamine pidi esmajoones tagama Tallinna varasema laialdase autonoomia ning omavalitsuse ja majandusliku positsiooni säilimise. Viimane väljendus tallinlaste kahes nõudmises. Esiteks pidi Läänemere idaosas Venemaa transiitkaubanduse laokoht paiknema monopoolselt Tallinnas; talle ei tohtinud konkurentsi pakkuda ei Narva ega ükski teine Soome lahe sadamakoht. Konkureerivatesse sadamakohtadesse pidi laevasõit läänepoolsest Euroopast olema keelatud. Kaubad tuli esmalt Tallinnas maha laadida ja alles seejärel sai neid kas mööda maa- või veeteed edasi saata Vene turule. Teiseks pidi Tallinn edaspidigi kuuluma Hansa Liitu ja saama eri turgudel osa hansalastele kehtestatud eesõigustest (Attman, 1944: 163–166). Oma majandusliku eksistentsi aluseks olevates nõudmistes olid tallinlased järeleandmatud.

Ka Erik XIV teadis, kuivõrd olulised olid Tallinnale aegade jooksul saadud privileegid, mistõttu on ta liitumiskõneluste algfaasis teinud oma esindajatele korralduse kinnitada Tallinna raele ja kodanikkonnale, et nende varasemad õigused ja vabadused jäävad kehtima (vt näiteks kuningas 17. jaanuari kirja Klas Kristerssonile või saadikutele 1561. aasta veebruari lõpus Tallinnasse kaasa antud instruksiooni: Annerstedt, 1868: 32, 34–35; Arnell, 1937: 144–145; Quellen, 1879: 290–292). Samas on selge, et Tallinna privileegide sisu Erik XIV lähemalt tunda ei saanud, ehkki võib oletada, et 1560. aasta lõpust järgmise aasta jaanuari alguseni Stockholmis viibinud Tallinna saadikud andsid monarhile ülevaate oma linna õigustest, vabadustest ja kohustustest. Kuigi Erik XIV tegi juba siis tallinlastele ettepaneku allutada linn Rootsi kroonile, pakkudes nii raha, sõjavarustust kui ka toidumoonat, puudusid Tallinna esindajatel siis volitused nii kaugemale minevaid läbirääkimisi pidada. Nende ülesanded piirdusid ainult rahalise, materiaalse ja poliitilise toetuse palumisega (Kruus, 1924: 129; Andersson, 1935: 122–123; Arnell, 1937: 143–144).

29. märtsil juba Tallinnas peetud esimestel kõnelustel linna raega meenutasid Rootsi läbirääkijad kuningas jaanuari algul antud lubadust kinnitada linna vanad privileegid ja varustada Tallinn kõige vajalikus. Kuid selleks pidi linn tunnistama Erik XIV oma „õige isanda, kuningas ja ülemvõimuna“ (Kristersson jt Erik XIV-le, Tallinnas 30.03.1561: Quellen, 1879: 309–311). 30. aprillil ja 3. mail Tallinna linnale ja Harju-Viru rüütelkonnale saadetud kirjades kinnitas kuningas oma kindlat soovi säilitada „nende privileegid ja tavad“ (Erik XIV Tallinna raele ning Harju-Viru rüütelkonnale ja aadlile, Stockholmis 30.04 ja 03.05.1561: Quellen, 1880: 53, 56–57; TLA, 230.1.BF 6).

Privileegide ja teiste õigusaktide kinnitamise joont hoidis kuningas läbirääkimiste lõpuni. Olles Tallinnas edu saavutamata, sõandas Erik XIV 1561. aasta mai lõpus siiski avaldada soovi, et privileegid talle koopiana näha saadetak. Kuid kuna aeg surus peale ja soodsat võimalust Tallinn oma valdusse saada ei tohtinud käest lasta, jättis ta saadikutele vabad käed tegutseda neile varem välja antud juhiste kohaselt, st vanade privileegide edasikehtimist tuli igal juhul kinnitada (Erik XIV Klas Kristerssonile jt-le, Stockholmis 30.05.1561: Quellen, 1880: 162; Tarkiainen, 2017: 55). Rootsi saadikutel Klas Kristerssonil (joonis 3) ja Hans Larssonil õnnestuski maikuu viimasel päeval Tallinna ja Eestimaa aadli ajalooliste originaalprivileegidega tutvuda ning nad kinnitasid need ajutiselt ajani, kuni mõlema korporatsiooni esindajad ise Stockholmi lähevad ja nii kuninglikult majesteedilt kui ka riiginõukogult uue kinnituse saavad (Klas Kristersson jt Erik XIV-le, Tallinnas 30.05.1561: Quellen, 1880: 168–170).

Nagu mainitud, andsid Tallinna raad ja kodanikkond, kokku 180 inimest, 6. juunil Rootsi kuninga esindajatele truudusvande, saades neilt vastu reversaali ehk kirjaliku lubaduse, et linna vanad privileegid, vabadused ja tavad kinnitatakse. Tulevikus lubati neid veelgi laiendada ja neid ei tohtinud keegi piirata, vastasel korral oleks sattunud kuningliku majesteedi karistuse ja ebasoosingu alla. Tallinnasse tulid kuninga kulul Rootsi väed, mis pidid linna kaitsma Taani ja teiste vaenlaste eest. Seejärel lubati säilitada linna senine müntimisõigus, ainult et müntide ühel küljel pidi nüüdsest olema kuningliku majesteedi pilt või riigivapp. Raele jäi õigus maksutuludele, millega peeti ülal ühiskondlikke hooneid, aga ka linnasõidureid. Linnale jäid alles kaks naiskloostrit, seegihooned ja maamõisad. Linna Toompeast eraldavate väravate võtmed jäid linna valdusse, aga kuninglikule majesteedile, tema asehalduritele või määratud ametnikele ei tohtinud teha takistusi Toompeale või all-linna minekul. Eraldi käsitleti Tallinna liikmesust Hansa Liidus, kuhu kuulumine või sealt lahku mine oli rae otsustada. Saadikud

Joonis 3. Klas Kristersson (Horn) (u 1517–1566), Rootsi pealäbirääkija Tallinnas kevad-suvel 1561. Wikimedia.

lubasid, et Rootsi riik ei kavatse Tallinnas kehtestada ühtegi uut tolli ega nõuda ühtegi uut maksu. Varasema tava kohaselt pidi linnale jääma õigus apelleerida Lübeckisse. Kaks päeva varem, 4. juunil, olid pärast truudusvande andmist samalaadse lubadustekirja saanud Harju-Viru rüütelkond ja mõned Järvamaa orduvasallid. Kuninglike saadikute allkirjastatud dokumendid on osalt sarnased ja neis leiduvad erinevused tulenevad korporatsioonide endi eripärast ning poliitiliste ja majanduslike soovide erinevusest (Die Quellen, 1847: 156–159; Arnell, 1937: 171–172; Küng, 2011: 90–91).

4. ja 6. juuni 1561. aasta lubadustekirjad lõppesid märkusega, et need tuleb veel kuningal ja riiginõunikel kinnitada, st Tallinna ja aadli esindajatel tuli minna Erik XIV juurde Stockholmi. 17. juunil koostas Tallinna raad linna saadikutele – Pepersack, Schmedemann jt – instruksiooni sõiduks kuninga juurde (Quellen, 1880: 234–237). 26. juunil Tallinnast teele asunud saadikud võttis kuningas Stockholmi lossis ametlikult vastu 12. juulil. Ühe esimese asjana palusid tallinlased neile antud lubadustekirja ratifitseerimist ja pitseerimist. Kuningas lasi vastuseks teatada, et see, mida majesteedi saadikud Tallinna linnale on töotanud, saab tema poolt ka kinnitatud. Sama lubas Erik XIV ka saadikutele üle antud ametlikus vastuses (TLA, 230.1.Aa 21a; Briefe, 1873: 411; Quellen, 1880: 237).

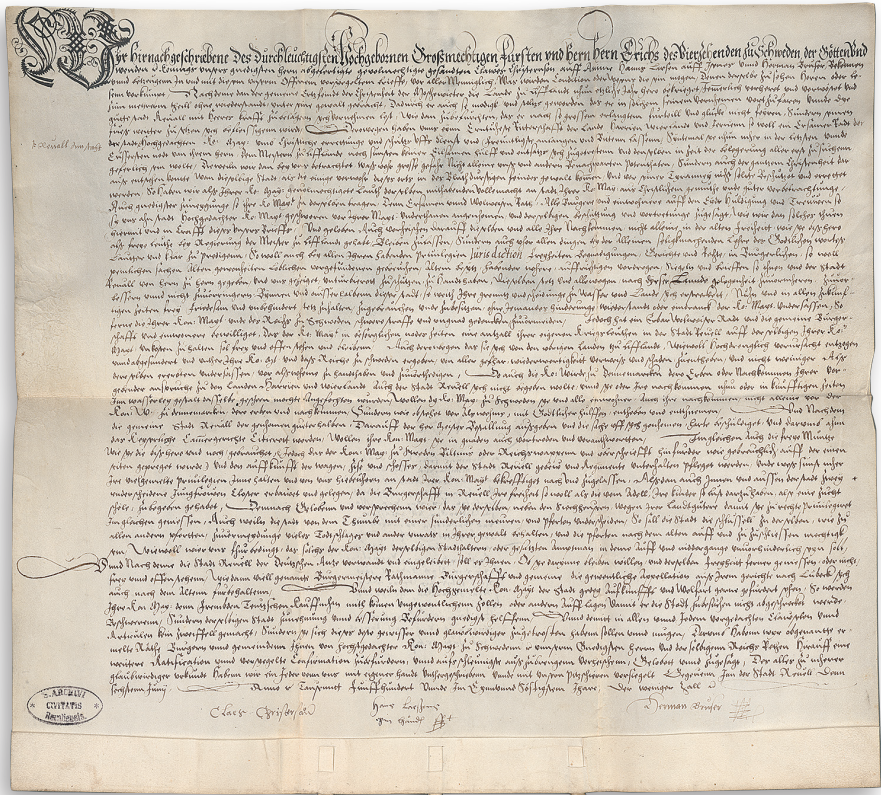
Ometi kuningas Tallinna privileege kinnitama ei kiirustanud, vaid lahkus pealinnast, käskides tallinlastel endale järgneda. Reisil olles kohtusid linna saadikud Erik XIV-ga mitmel korral, kuid nüüd oli kuningas jõudnud arusaamale, et ta ei saa privileege kinnitada, sest ei ole dokumente näinud ega lugenud. Tallinlased omakorda kinnitasid talle, et on Rootsi läbirääkijatele privileege Tallinnas näidanud, mida tõendas ka väljastatud lubadustekiri (joonis 4). Teise suure küsimusena tõstatas Erik XIV talle Tallinnas antud truudusvande, mille teksti ta soovis täiendada, et siis vastu võtta uus vanne (Küng, 2022: 41 jj). Ka teised kuninglikud ametnikud eesotsas saksa sekretäri Gerhardus Wilhelmusega selgitasid tallinlastele, et niikaua, kuni kuningas linna privileege näinud ei ole, ei saa ta neid lõplikult kinnitada, sest need võisid minna vastuollu õiguse ja loomuliku õiglusega. Kuid sellega vaidlus siiski piirdus ja privileege kas originaalis või originaali jões koopiadena nägemata ratifitseeris Erik XIV 2. augustil 1561 Norrköpingis Tallinna õigused ja vabadused peaaegu samas sõnastuses, kui tema läbirääkijad olid seda teinud. Samal päeval said Erik XIV-lt sarnase ratifitseerimiskirja Eestimaa aadli esindajad (Briefe, 1873: 413–418; Tarkiainen, 2017: 63).

Tallinnale antud ratifitseerimisüriku sissejuhatuses märgitakse sõda, moskvalaste hävitustööd, tallinlaste vara kadumaminekut, ordu abi puudumist (esile tuuakse ka laevade, kaupade jm vara röövimine), seisuste abipalvet Rootsile ja kuninga esindajate saatmist Eestimaale. Eriliselt olulisena on rõhutatud, et eestimaalased on ise soovinud enda Rootsi võimule allutamist. Seejärel kinnitatigi taas seisuste vanad privileegid, koos jurisdiktsiooniga tsiviil- ja kriminaalasjades. Samuti on rõhutatud, et toetatakse puhtale evangeelsele usule, kusjuures eraldi on välja

toodud, et Tallinna superintendent peab ka maal võtma ette kirikuvisitsatsioone ning pastoreid ametisse määrama ja ametisse sobimatuid hingekarjaseid ametist kõrvaldama. Mõlema naiskloostri puhul nõutakse „ebajumalakummardamise“ kõrvaldamist ja et neis peetaks „õigeid“ jumalateenistusi. Veel lubati kaitset teiste võimukandjate nõudmistele, eriti Taani ja Saksa-Rooma riigi eest. Nii pidid all-linnas, nagu ka Toompeal, paiknema Rootsi kuninga väeüksused. Tallinnale kinnitati õigus kuuluda Hansa Liitu ja tsiviilasjus linnast välja, s.o Lübeckisse apelleerida. Veel pidi tallinlastel olema müntimisõigus; säilima pidid tavapärased tollid ja maksud. Samas lubati võõrastele saksa kaupmeestele erakorralisi tolle mitte kehtestada. Eraldi garanteeriti, et Tallinna kaupmeestele peavad Rootsis kauplemisel kehtima samad õigused mis kohalikele kaupmeestele. Veel on juttu hospitalide kuulumisest linnale ja linnavärvate võtmetest. Ratifitseerimisüriku viimases punktis, mida Erik XIV saadikud oma lubadustekirjas ei puudutanud, kuid mis oli linna majandustegevuse seisukohast keskne, keskendutakse Narva kaubanduse küsimusele. Nimelt soovis kuningas igasuguse meresõidu Narva peatada, mainides välismaistest huvilistest otseselt Lübeckit, ning kuulutas Venemaaga kauplemisel ainsateks legaalsateks sadamateks Tallinna ja Viiburi. Dokumendi lõpetab Erik XIV lubadus, et „igat ülal kirjutatud privileegi, punkti ja artiklit soovime me igavesti, alati ja püsivalt hoida“ (Die Quellen, 1847: 160–163; Thomson, 1968: 9; Küng, 2011; 91–92; Küng, 2022: 43).

* * *

Harry Thomson on leidnud, et Erik XIV kinnitas Tallinna ja Harju-Viru rüütelkonna privileegid ulatuslikumalt, kui riigimehelik tarkus eeldanuks (Thomson, 1968: 9). Siiski võib tõdeda, et teist „riigimehelikku tarkust“ tol hetkel kuninga käsutuses polnudki. On üpris kindel, et Erik XIV mõistis, et privileegide kinnitamine nende ajaloolisel kujul ja neid isegi laiendades oli tema ainus võimalus edu saavutada. Arvestades hetkeolukorda, kus Tallinna soovisid oma riigi koosseisu liita veel nii Taani, Saaremaa piiskop hertsog Magnus kui ka Poola-Leedu, rääkimata sõja jõul tegutsevast Vene tsaarist, ei olnud Rootsi kuningal võimalik privileegide ulatuse ja kompetentsi küsimust diskussiooni alla võtta. Võib isegi öelda, et Rootsi pool oli läbirääkimiste ajal nõrgal positsioonil ja pidi olema paindlik; sündmuste käiku jälgiti Stockholmis närviliselt. Sellele vastav oli ka ajastule sobiva valitsejahaariduse saanud noor kuningas, kes oli tegudeinimene ja mõistis hästi reaalsust ja poliitilist olukorda. Niccolò Machiavelli ideedest vaimustunud Erik XIV oli külm ja tähelepanelik inimene, kes leidis, et vürst peab haarama võimu ja valitsema, hoolimata sellest, kuidas ja milliste meetoditega võim saavutati. Kuid Erik XIV võis olla ka emotsionaalne ja tasakaalutu. Ta oli auahne ja tema reaalsustaju oli nõrgalt arenenud. On öeldud, et ta kõikus geniaalsuse ja nõdrameelsuse piiril (Andersson, 1951: 219–225; Behre jt, 1992: 52).

Joonis 4. Rootsi kuninga Erik XIV esindajate Klas Kristerssoni, Hans Larssoni ja sekretär Herman Bruseri poolt Tallinna raele ja kodanikkonnale antud lubadustekiri, milles lubati kinnitada nende senised privileegid, vabadused ja õigused ning võeti nad Rootsi kuninga kaitse alla, 6. juuni 1561. TLA. Foto: Ervin Sestverk

Erik XIV isikuomadusi silmas pidades toimus 1561. aasta suvel Tallinna „ostmine“ lubadusega kinnitada tema ajaloolised privileegid ja taastada tema Vene transiitkaubanduse vahendaja roll, mis oli sõjaga kaduma läinud (Andersson, 1951: 78). Kuid peale selle sundis Erik XIV-t Tallinna ja Harju-Viru rüütelkonna privileege

laialdaselt kinnitama veel ka asjaolu, et orduriigi koosseisus oli Eestimaa osa Saksa-Rooma keisririigist ja kuningal oli vaja saada Rootsi ülemvõimule keisri kinnitus (Eng, 1993: 57).

Pärast edu saavutamist Tallinnas, kui Rootsi riik oli väljunud oma 12.–13. sajandil välja kujunenud piiridest ja asunud ekspansiivse välispoliitika teele, tuli Erik XIV-l tegeleda mitme aktuaalse teemaga. Üks tähtsamaid neist oli kuninga kroonimine, mis leidis aset 29. juunil 1561 Uppsalas. Oma positsiooni hertsogitest vendade Johani, Magnuse ja Karli suhtes oli monarh kehtestanud juba aprilli keskel Arbogas peetud riigipäeval. Sellega koondus riigi välis- ja sisepoliitiline juhtimine täielikult Erik XIV kätte. Päevakorral olid ka rahuläbirääkimised Venemaaga ja võimalik kosjareis Inglismaale. Nii ei olnud Eestimaa küsimus mõnda aega kuninga otsese tähelepanu all, ehkki juulis oli ta vastu võtnud tallinlaste ja Eestimaa aadli delegatsiooni ning mõningase viivituse järel ratifitseerinud nende privileegid. Alles 1561. aasta suve lõpus keskendus Erik XIV Tallinna õigusliku asendi teemale. 18. septembril avaldas ta Eestimaal kõrgeimaks kuningavõimu esindajaks määratud Klas Kristerssonile saadetud kirjas soovi näha uute alamate vanu privileege originaalkujul. Detsembri keskel kutsus Erik XIV Tallinna rae esinduse Stockholmi, nõudes taas näha linna ajaloolisi privileege. Raad ei olnud sellega nõus, viidates asjaolule, et privileege oli juba näidatud Klas Kristerssonile ja dokumentidest oli kuningale saadetud väljavõtteid; pealegi oli rae väitel ohtlik ürikuid üle mere saata (Quellen, 1881: 128, 232, 265–266).

See, et Erik XIV soovis linna privileege näha olukorras, kus Tallinn oli juba tema valduses, näitab tema teatavat rahulolematust 1561. aasta läbirääkimiste tulemustega. Teatavasti tegi ta tagantjärele oma läbirääkijatele selle kohta mitmeid etteheiteid. Kui 1562. aasta suvel langes Rootsi kätte Pärnu ja Klas Kristersson võttis sealsetelt kodanikelt truudusvande, märkis Erik XIV talle saadetud kirjas, et sel korral oli Kristersson linna privileegide asjus käitunud läbimõeldumalt kui tallinlastega asju ajades (Erik XIV Klas Kristerssonile, Stockholmis 08.07.1562: SRA, Riksregistraturet vol. 36). Samuti heitis kuningas poolteist aastat hiljem oma ametnikele ette, et need olid teda Norrköpingis sundinud ratifitseerimisürikutele alla kirjutama, andmata teiste tähtsate asjade tõttu talle aega järele mõelda (Annerstedt, 1868: 41).

Erik XIV sai aru, et liiga laialdaselt kinnitatud privileegid olid Rootsi riigi üli-muslikkusele provintsi suhtes kahjulikud. Piltlikult öeldes olid kuninga käed mitmes asjas seotud. Arusaadavalt oli Kristersson 1561. aasta suvel sunnitud tallinlastele tegema ulatuslikke mööndusi. Sisuliselt oli kuningas oma läbirääkijaid ise selleks volitanud. Otsene viide kuninga hilisemale murele privileegide ulatuse pärast ja soovile olukorda muuta ilmneb tema instruksioonist 29. juunil 1563 Paide foogtiks määratud Herman Flemingile ja selle abile. Nimelt tuli meestel uurida, millised õigused olid olnud orduaegsetel Tallinna, Paide ja teiste

Liivimaa losside asehalduritel, s.o komtuuridel ja foogtidel: kas õiguslikes ja teistes olulistes asjades kuulusid nende võimu alla ainult lossid või ka aadel ja linnakodanikud, nii et ilma asehaldurite kui ordumeistrite käsknike teadmata ei võetud mitte midagi ette. Sel juhul oli Eriku soov, et varasem praktika kehtiks Rootsi asehaldurite ja lossifoogtide võimu all edasi (Erik XIV instruksioon Herman Flemingile ja tema abile Hans Kraftile Stockholmis 29.06.1563: SRA, Riksregistraturet vol. 39). Teatavasti orduaegsetel komtuuridel ja foogtidel vastavad volitused puudusid ja nii Tallinna linn kui ka Harju-Viru rüütelkond nautisid üpriski laialdast autonoomiat. Järgneval Rootsi võimu perioodil tuli Rootsi kuningatel oma tahte provintsis läbisurumiseks end kehtestada.

Lõpetuseks saame tõdeda, et kuigi Erik XIV eesmärk oli muuta 1561. aastal Tallinnale kinnitatud privileegide ulatust ja sellest tulenevat linna rae kompetentsi, siis see eesmärk jäi saavutamata. 1563. aasta suvel puhkenud Põhjamaade Seitsmeaastane sõda, kuninga vaimuhaiguse ilmnemine, võimuvõitluse teravnemine ja Erik XIV kukutamine ning krooni minek Johan III kätte 1568. aasta septembris ei võimaldanud soovitud õiguslikke muutusi läbi suruda. Kuid ülemereprovintsi privileegide liiga laialdase ulatuse probleem jäi püsima ning Tallinna ja Eestimaa aadli privileegides leiduvate sätete muutmine kerkib uuesti esile peaaegu kõikide järgmiste kuningate – Johan III, hertsog Karli / Karl IX, Gustav II Adolfi, Karl X Gustavi – valitsemise ajal, kuni 1680. aastal hakkas absolutistlikult valitsema Karl XI, kes asus ülemereprovintside õiguslikku eripära kavakindlalt piirama.

(Essee on valminud, tuginedes raamatule: Küng, E. 2022. Mercuriuse ja Marsi vahel: Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632. Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn.)

VIITED

Arhiiviviited:

Tallinna Linnarhiiv (TLA)

Tallinna magistratuur (fond 230, nimistu 1)

Rootsi Riigiarhiiv (SRA)

Rootsi riigiregistratuur (Riksregistraturet)

* * *

- Adamson, A. 2009. Hertsog Magnus ja tema „Liivimaa kuningriik“. Tallinna Ülikooli Kirjastus, Tallinn. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid.)
- Andersson, I. 1951. Erik XIV. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Andersson, I. 1935. Erik XIV:s engelska underhandlingar. Studier i svensk diplomati och handelspolitik. Lund. (Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund; 17.)
- Annerstedt, C. 1868. Grundläggningen af Svenska väldet i Livland 1558–1563 samt deraf alstrade strider inom Vasahuset. Edquist & Berglund, Uppsala.
- Arnell, S. 1937. Die Auflösung des livländischen Ordensstaates: das schwedische Eingreifen und die Heirat Herzog Johans von Finnland, 1558–1562. Lindstedts Univ.-Bokhandel, Lund.
- Attman, A. 1944. Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595. Lindstedt, Lund.
- Behre, G., Larsson, L-O., Österberg, E. 1992. Sveriges historia 1521–1809: Stormaktsdröm och småstatsrealiteter. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562, Bd. IV (1560–1561). 1873. Bienemann, F. von (Hrsg). Verlag von N. Kymmell, Riga.
- Dahlgren, S. 1993. Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. – Loit, A., Piirimäe H. (Hrsg). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Uppsala, 15–27. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia; 11.)
- Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Bd. II. 1847. – Bunge, F. G. von (Hrsg). Verlag von Franz Kluge, Dorpat.
- Donnert, E. 1963. Der livländische Ordensritterstaat und Russland: der Livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558–1583. Rütten & Loening, Berlin.
- Eesti ajalugu. III, Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. 2013. Kung, E. (koost ja peatoim), Seppel, M. (kaastoim). Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu.
- Eng, T. 1993. The legal position of Estland in the Swedish kingdom during the first decades of the Swedish rule. – Loit, A., Piirimäe H. (Hrsg). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Uppsala, 53–61. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia; 11.)
- Klot, B. v. 1980. Jost Clodt und das Privilegium Sigismundi Augusti. Hirschheydt, Hannover-Döhren. (Beiträge zur baltischen Geschichte; 6.)
- Kruus, H. 1924. Vene-Liivi sõda (1558–1561). Loodus, Tartu.

- Küng, E. 2011. „Paludes kristlikku päästmist ja kaitset“. Eestimaa seisuste alistumine Rootsi võimule 1561. aasta suvel. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 3, 88–98.
- Küng, E. 2022. Mercuriuse ja Marsi vahel: Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632. Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn.
- Laidre, M. 2015. *Domus belli. Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Argo, Tallinn.
- Loit, A. 2002. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – Küng, E. (koost). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. *Eesti Ajalooarhiiv, Tartu*, 7–26. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 8 (15).)
- Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. 1879. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm, Bd. VI (1560–1561). – Schirren, C. (Hrsg). Verlag von Franz Kluge, Reval.
- Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. 1880. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm, Bd. VII (1561). – Schirren, C. (Hrsg). Verlag von Franz Kluge, Reval.
- Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. 1881. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm, Bd. VII (1561–1562). – Schirren, C. (Hrsg). Verlag von Franz Kluge, Reval.
- Rasmussen, K. 1973. Die livländische Krise 1554–1561. Universitetsforlaget i København, København. (Københavns Universitets Slaviske Institut. Studier; 1.)
- Rosén, J. 1946. Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skizz. – *Scandia*, 17, 224–270.
- Tallinna ajalugu. I, 1561. aastani. 2019. Kala, T. (koost ja peatoim), Tamla, T. (toim). Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn.
- Tallinna ajalugu. II, 1561–1710. 2019. Kala, T. (peatoim), Kõiv, L. (koost), Tamla, T. (toim). Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn.
- Tarkiainen, K. 2017. Tallinna ja Harju-Viru rüütelkonna alistumine Rootsile 1561: vormid ja põhjused. *Ajalooline Ajakiri*, 1, 39–77.
- Thomson, H. 1969. Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710. *Materialien und Betrachtungen*. H. Thomson, Schliersee.

Enn Küng

Sündinud 31. oktoobril 1963

1982 Tallinna 16. keskkool

1988 Tartu riiklik ülikool, ajalugu

1992 Tartu ülikool, ajalugu, *mag. phil.*

2001 Tartu ülikool, ajalugu, PhD, „Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel“

Töötanud Eesti teaduste akadeemia ajaloo instituudis arheoloogilistel välitöödel mittekoosseisulise töötaja (1984–1985), vanemlaborandi (1988–1989) ja aspirandina (1988–1991) ning õppinud Tartu ülikooli magistriõppes (1991–1992). Aastatel 1992–2005 töötas Eesti ajalooarhiivi vanemteaduri, teadusala asedirektori ja osakonnajuhatajana. 1993. aasta juulist detsembrini oli Eesti ajalooarhiivi direktori kohusetäitja. 1993. aasta sügisel astus Tartu ülikooli doktorantuuri, luges ajaloo osakonna arhiivinduse õppetoolis loenguid Eesti ala institutsioonidest (1994–2000). Alates 2005. aasta veebruarist käesoleva ajani on Tartu ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo osakonna Eesti varauusaja ja uusaja kaasprofessor. Mainitud kursustele lisaks pidanud loenguid Läänemere maade majandusajaloost ning Rootsi, Taani ja Venemaa poliitiliste, majanduslike ja kultuurisuhete ajaloost 16.–18. sajandil. On 2001. ja 2013. aasta parima eestikeelse ajalooraamatu konkursi laureaat ning sai doktoritöö eest 2002. aastal A. Puksowi fondi preemia.